

ХОРТИЦЬКА СІЧ: ДО ПИТАННЯ ДЖЕРЕЛ

В'ячеслав Саричев

доктор філософії (Ph.D.),

учений секретар Національного
заповідника «Хортиця»<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000->

0002-3176-878X

У статті досліджуються дані писемні, зображувальні та речові дані, які утворюють джерельний комплекс питання Хортицької Січі. Основу комплексу становлять дві тематичні групи джерел, що визначають Хортицю як місце адміністративного, а також військового центру запорозького козацтва – Запорозьку Січ 30–50-х рр. XVI ст. Її виникнення розглядається як наслідок високого рівня козацької самоврядності в умовах військової агресії з півдня.

Ключові слова: Хортиця, Хортицька Січ, джерельний комплекс, козацька рада, Кічкаська переправа.

The article examines the written, pictorial and material data that form the source complex of the issue of Khortytska Sich. The basis of the complex is two thematic groups of sources defining Khortytsia as a place of administrative and military center of the Zaporizhzhya Cossacks - Zaporizhzhya Sich 30–50s of the 16th century. Its emergence is considered as a consequence of the high level of Cossack self-government in the conditions of military aggression from the south.

Keywords: Khortytsia, Khortytska Sich, source complex, Cossack Council, Kichkas Crossing.

Хортицька Січ як історичне явище виникла на підставі даних ранньомодерних джерел та історіографії і остаточно узвичаїлася у творах XVIII ст. З кінця XIX ст. розпочався новий етап існування цього феномену, ознакою якого став наліт дискусійності як реакції на дослідження Д.І. Яворницького. Його опис козацьких осередків фактично був

конкретизацією етапів січової еволюції, починаючи з першої, Хортицької Січі [1; 2]. Її існування опоненти починають заперечувати зокрема через те, що джерела повідомляють не про січ, а про «город», зведений на Хортиці у XVI ст., де, начебто, існував хіба що козацький «збірний пункт» [3, с. 17; 4, с. 272–274; 5, с. 461].

Така традиція, збагачена новими нюансами, зокрема ідеологічними, дожила до сьогодення і потребує окремого дослідження в історіографічному контексті. Варто лише зазначити наступне. По-перше, термін «січ» дійсно з'являється у джерелах лише в 60-х рр. XVII ст., але це не заважає прихильникам вказаної «антихортицької» традиції визнавати січами низку інших козацьких осередків, що існували раніше цього часу. По-друге, на сучасному етапі існують три основні тенденції у визначенні першої Січі. Нею вважається: а) Хортицька Січ (50-ті рр. XVI ст.) як важливий етап розвитку запорозького козацтва і подальшої колонізації «Дикого поля», а також як засіб захисту від агресії з півдня [6, с. 6; 7, с. 123–126]; б) Томаківська Січ (з 70-х рр. XVI ст.) як осередок боротьби козацтва за свої права, яке, начебто, лише тоді стало суб'єктом історичного процесу [8, с. 109–113, 118]; в) Томаківська Січ як спадкоємиця процесів, що розпочалися раніше на Хортиці [9, с. 40; 10, с. 95]. Цей перелік не є вичерпним.

Таким чином залишається невирішеним принципове питання – що саме покликала до життя Запорозьку Січ – боротьба козаків з агресією з півдня в першій половині – середині XVI ст., чи їх боротьба за власні права після 1569 р. Ідеологічно-світоглядні розбіжності прихильників цих підходів практично унеможливлюють дискусію та нагадують конфлікт у трактуванні американського філософа Томаса Куна: «Конкуренція парадигм не є видом боротьби, яку можна розв'язати за допомогою доказів» [11, с. 160]. За цих умов дослідженню джерельної бази виникнення козацької столиці не було приділено достатньої уваги. Водночас досягненням в цьому напрямку є формування

підходів до сутнісних ознак Січі як адміністративного та військового центру запорозького козацтва, що виник через внутрішню потребу козацтва в своїй організації у зв'язку із зростанням його чисельності на середину XVI ст. та потребою захисту українських земель від зростаючої татарської агресії [12, с. 50].

Отже, метою цієї статті є не пошук в джерелах неіснуючого в XVI ст. терміну «січ», а виявлення в них сутності хортицького осередку козацтва та його відповідності ознакам Січі. Це потребує, по-перше, систематизації певної множини джерел за тематичними, видовими та типовими принципами для їх аналізу та тлумачення, а по-друге, встановлення зв'язків між джерелами шляхом порівняння їх даних, здатних для формування єдиного змістового інформаційного простору.

Основу аналітичної критики джерел та їх тематичного розподілу складають вказані сучасні підходи до визначення сутності та ознак Січі. Таким чином, першу тематичну групу складають джерела, що віддзеркалюють процес виникнення Січі як адміністративного центру внаслідок відповідного рівня самоврядності козацької спільноти. Цю групу утворюють письмові джерела трьох типових підгруп.

Підгрупа офіційних джерел містить дані про ставлення влади до козацтва, а також спадкоємність козацьких самоврядних традицій.

Козацтво як суб'єкт політичних відносин, що використовується в інтересах короля, постає в грамоті Сигізмунда Августа Д. Вишневецькому 1557 р. Король дякує князю за те, що той «на такому потрібному місці замок збудував... де могла бути безпечна обережність до збирання шкідників лихих людей для убезпечення панств наших». Стосовно ж козацтва король вимагає, щоб той «зачіпок робити чабанам й улусам цесаря Турецького шкодити козакам не допускав» [13, с. 148–149]. Документ чітко розрізняє козаків та «шкідників лихих людей»: козаки воюють проти татар, тобто ворогів короля, а «лихі люди»

загрожують королівським володінням. Проте через мир з Османською імперією король вимагає припинити напади на татар, аби не провокувати нові конфлікти.

Про сталість козацької спільноти свідчить листування секретаря короля Сигізмунда II Августа із пруським герцогом Альбрехтом 1549 р. щодо залучення Дмитром Вишневецьким до свого війська більшості ветеранів Остафія Дашковича (?–1535), а також про його «*400 кращих козаків*» [14, с. 137; 105, с. 149].

Оповідні джерела висвітлюють процеси формування козацької спільноти. Вона постає в «Записках про Московію» (1549) австрійського посла С. Герберштейна, які він створив під час подорожей до Московії 1517 та 1526 років. Ознаками цієї спільноти, відмінної від інших, є певна територія та очільник. Твір фіксує переміщення кордону північніше по Дніпру через погіршення військової ситуації: «Черкаси (Circassi), що живуть по Борисфену, – руські і відмінні від тих, про яких вище я сказав, що вони живуть у горах у Понта. У наш час над ними керував Євстахій Дашкович [який, як я згадував, ходив до Московії разом із царем Мухаммед-Гіреєм], чоловік дуже досвідчений у військовій справі та виняткової хитрості... Нижче Черкас немає жодних християнських поселень» [16, с. 185].

Самоврядність козацької спільноти віддзеркалює дума «Розмова Дніпра з Дунаєм» (XVII ст.). Твір розповідає про повернення запорожців з походу на Кавказ (~ к. 50-х рр. XVI ст.) і містить прямі посилання на існування «стародавньої» Хортицької Січі, тобто такої, що виникла ще до часів Д. Вишневецького, а також на козацьку раду – орган управління запорожців:

«До річки Хортиці прибували,

Велику переправу собі мали,

До стародавньої Січі поспішали,

У стародавній Січі очертою сідали,

Сребро і злато турецьке на три часті паювали...» [17, с. 68].

Устрій козацького товариства та козацької ради як усталеного січового управлінського механізму показано в «Історії про козаків запорозьких» С.І. Мишецького, написаної у дусі «сучасної історії» з ознаками мемуаристики внаслідок перебування автора на Січі у 30-х рр. XVIII ст. Автор записав перекази козаків, про «острів Хортицю, на котрому здавна бувала Запорозька Січ», та існували укріплення часів гетьмана Сагайдачного. Хортиця в переліку місць перебування козаків на Запорожжі, «де вони свої головні житла, або як вони їх звали січі, мали» [18, с. 9–10, 31, 34–43].

Підгрупа історіографічних джерел доповнює дані щодо процесу формування козацької спільноти, як він трактувався їх авторами. Розмах цього процесу, залучення до нього міщан та селян Подніпров'я та роль місцевої влади на прикладі діяльності старости черкаського і канівського О. Дашковича висвітлено у книзі польського історика XVII ст. Шимона Старовольського «Сарматські воїни» (*Sarmatia bellatories*, 1631). Об'єднане козацтво в ці часи постає у вигляді основи крупного організаційного утворення, до якого входили й представники інших верств: «Коли він зібрав кілька тисяч чоловік, розділив на регулярні підрозділи, більш придатні для війни, і приготував собі на службу здобич, вивезену з Московії; він почав під своїм командуванням нападати на Бессарабію і на Херсонес Таврійський, і щодня боротися з татарами, силою їх, боротися з ними регулярним військом... Остафій заснував військову організацію, до якої увійшли усі козаки; тобто він наказав скликати легко озброєних людей, які найменш бояться смерті; які, як і більшість народу, були зібрані з кантонів, міст і сіл знаті Роксоланії, завжди маючи одного лідера зі свого середовища; ідучи за ним, вони борються з ворогом Польського королівства за наказом області або за бажанням здобичі; і влітку їх буває багато, іноді до сорока тисяч, дотримуючись дисципліни стародавніх римлян» [19, с. 153–154].

Склад та самоврядність козацтва у вигляді колективного прийняття важливих рішень описує австро-німецький історик Й.-Х. Енгель в «Історії України та українських козаків» (1796). Для козаків О. Дашковича щонайменше з 30-х рр. XVI ст. таким управлінським механізмом була рада, адже це товариство, яке за словами автора складалися з *«українців, подолян, волинян та поляків»*, самостійно обирало своїх офіцерів та рівно розподіляло здобич, принесену з татарських походів [20, с. 85–86].

Місце Хортицької Січі серед інших визначено низкою праць XVIII ст. На початку 60-х років Г. Міллер пише: «Вони зробили собі на Хортицькому острові укріплене місце, що їх мовою Січ зветься. Але це місце їх перебування іноді за обставинами перемінювалося. Рахують 8 таких місць, на яких Січ в різні часи перебувала. Вони населили на віддаленні від січі, між Дніпром і Бугом річками, села, в яких жили в шлюбі з їх сім'ями, коли в Січі одним неодруженим перебувати дозволялося» [21, с. 2–3].

Про стародавню Хортицьку Січ говорить Ж.-Б. Шерер (1788) [22, с. 34]. О. Рігельман в 1785–1786 рр. пише, що Хортиця була четвертим з десяти місць перебування, або «зібрання» козаків, після якого була Томаківка. Загалом ці місця він іменує «Січ Запорозька» [23, с. 2].

Другу тематичну групу складають джерела, які відображають мілітарний аспект генези Січі. За видами це письмові джерела польсько-литовських та московських продуцентів, а також зображувальні (картографічні) та речові джерела.

Перша видова підгрупа представлена письмовими офіційними, історіографічними та оповідними джерелами.

1. Офіційні джерела – справочинні звітні документи XVI–XVII ст. опосередковано пояснюють виникнення Хортицької Січі і значення острова через порубіжне розташування поруч річкових переправ.

Значення острова в оборонній стратегії і ставлення влади до запорозького козацтва висвітлює «Відомість постачання зброї з Віленського арсеналу до подніпровських замків впродовж 1551–1565 років». Йдеться про гаківниці – важкі «затинні» рушниці калібру 24–31 мм довжиною до 2,5 м. Київський замок отримав 41 гаківницю, черкаський 45, канівський 15. Натомість в 1556 р. в Хортицький замок відправлено 50 гаківниць [24, с. 269–271].

Військове значення Хортиці на прикладі того, що і після зруйнування «замку» Вишневецького там був один з головних «острогів» на Дніпрі, доводить «Опис екскурсії гетьмана Язловецького на Подніпров'я» 1571 р., на який посилається М.С. Грушевський [25, с. 136].

Також про це говорить Королівське надання на Хортицю князю Яремі Вишневецькому 1648 р., досліджене Д.І. Вирським [26, с. 473]. На цій підставі і за звичаєм ленного права Ярема Вишневецький та його нащадки мали «нести повинність оборони тамтешніх місць і кордонів» [27].

Значення захисту дніпровських переправ, які використовують кримські війська доводить зразок офіційного епістолярію – лист московських царів Івана та Петра до кошового отамана Федора Іваника (1682) із відповідним наказом [28, с. 48–49].

2. Оповідні джерела представлені творами сучасників козацтва.

Військове значення острова й після відступу Д. Вишневецького підкреслюють дані Еріха Лясоти (1594) про «замок», або «замок Хортиця» [29, с. 53].

Хортицю як місце зосередження козаків та базу для підготовки морських та сухопутних походів описує учасник війни 1591–1593 рр. проти козаків Семен Пекалід в своєму творі «Про Острозьку війну проти низових». Він підкреслює: Хортиця – «острів на Борисфені, де переховуються низовці» (*Infula in Borifsthene vbi Nisouij delitefcunt*). За традиціями вишуканого стилю ранньомодерного часу цей наратив-оповідь створений у вигляді поеми:

«Це надихнуло і Хортицю, вірну захисницю люду
Всякого, що по морях навкруги роз'їжджає на суднах,
Нищить ворожі він скрізь кораблі на Евксінському Понті
Та несподіваним нападом скитські руйнує фортеці.
Зовсім цей люд не боїться на суднах іти проти флоту
Й зараз не хоче сидіти при звичних заняттях і війська
Тисяч аж п'ять посилає, що спокій порушити може

Навіть великих магнатів і вигнать їх з власних палаців» [30, с. 217].

Відомості щодо постійного козацького гарнізону на Хортиці для попередження татарських наскоків в 1647 р. занотовує Богуслав Машкевич [31, с. 414]. Дані про будівництво П. Сагайдачним на Хортиці «фортеці, або як вони називали окоп» наводить С.І. Мишецький [18, с. 31], що пізніше використовує Ж.-Б. Шерер [22, с. 34].

Для розуміння козацької тактики захисту переправ важливими є дані Г.Л. де Боплана (1650). Він вказує на дві найкращі з них – Таванську та Кічкаську і описує дії татар. Вони починають переправу з кіньми на лівому березі у зручній лощині. Течія розтягує вояків у воді на пів л'є (~ 2,2 км) і вони виходять на правий берег діставшись зручного місця [32, с. 58–59]. Судячи з опису це Кічкаська переправа на вузькій ділянці зі швидкою течією на відміну від широкого русла на Таванській переправі. Тактика козаків стає зрозумілою в порівнянні опису з даними історіографічних та картографічних джерел.

3. Історіографічні джерела XVI–XVIII ст. репрезентують ранньомодерну історіографію та етапи становлення уявлень про військову складову Січі.

«Городок» князя Дмитра Вишневецького як військову базу для боротьби з Кримським ханством фіксує на Хортиці «Книга степенева царського родоводу» (60-ті рр. XVI ст.) [33, с. 664].

Хортиця, Коханий і Томаківка як місця, сприятливі для будівництва укріплень та кораблів, описані у творах річпосполитської історіографії

«Хроника европейської Сарматії» (1578) Олександром Гваньїні та «Хроника Мартина Бельського» (1597). Тут козаки жили та боронили дніпровські переправи [34, с. 428–429; 35, с. 1358–1359]. «Опис давньої та нової Польщі» Станіслава Сарницького (1585) уточнює дані О. Гваньїні і вказує, що Кохане – не острів, а місце позицій неподалік Хортиці (*Kochanie. Est locus supra insulam dictam Chorcyca*), яке використовували низові козаки (*Nisouios Kozakos*) [36, с. 20, 31].

Хортиця як місце, де козаки під керівництвом «гетьмана Вишневецького» успішно захищалися від татар постає у книзі «Герби польського лицарства» Бартоша Папроцького (1584). Автор пише про водний шлях «з замку з Хортиці», що кореспондується з даними інших джерел про існування тут укріплень і після відступу Вишневецького [37, с. 157–158].

Хортиця як місце збору реформованого козацького війська О. Дашковича відома з наведеного твору Й.-Х. Енгеля, створеного за даними XVI–XVII ст. Автор навів характерну ознаку всіх Запорозьких Січей, які, зокрема, були місцем збору війська: «Подібно до Ромула він із безладних зграй войовників утворив гнучку машину, рух якої залежав від одного-єдиного кивка її хазяїна. То він поділив їх на полки й роти, настановив офіцерів і унтер-офіцерів, кожного з них замість їхнього дотеперішнього безладного озброєння наділив вогнепальними рушницями та мечами і визначив острів Хортицю місцем збору, щоб перекрити татарам тамтешню найкращу переправу...». Таке розташування острова виділяє його серед дніпровських островів, на яких в 30-ті рр. козаки «заклали... декілька кошів (*Koschen*) та січей (*Setschen*)». Автор вказує, що Д. Вишневецький разом із Малою Хортицею почав укріплювати й інший острів – Томаківку [20, с. 85–86, 101, 106].

Про появу Січі ще 1516 року як козацького центру боротьби з агресією з півдня, коли Сигизмунд I почав створювати військо з поляків та козаків для відсічі нападів турків та татар вказує «Короткий опис Малоросії» невідомого

автора (~ 30-ті рр. XVIII ст.), який також можна включити до цієї підгрупи: «...з того часу козаки, найбільше запорозькі, набувши хоробрості та сили сталися, воюючи часто з турками і звикли до тих війн і в спразі, і морозі, і в спеці, і своє житло прозвали кошом або Січчю» [38, с. 213].

Другу видову підгрупу складають зображувальні (картографічні) джерела.

Орієнтація козацьких позицій в районі Хортиці на захист правобережної території зафіксована на Kartі Великого Князівства Литовського (1613), на якій укріплення Д. Вишневецького позначені практично на цьому березі (Рис. 1) [39], а також карти Гійома де Боплана (1648) та Джерарда Валка (~1705), на яких Кічкаська переправа поблизу Хортиці позначена як велика татарська (польськ. «Wielka Przeprowa Tatarska») [40; 41].

Захисна смуга козацьких укріплень (франц. «Retraite de Cosaques») на правому березі Дніпра від порогів до Кічкаської переправи (франц. «Cuczkosow Pasage») наведена на карті Вільяма Сансона (1674 р.) (Рис. 2) [42].

Особливості використання о. Мала Хортиця для фортифікаційного облаштування та мінливість берегової смуги р. Старий Дніпро фіксує група карт XVIII–XIX ст. На них острів:

1) відокремлений від правого берега лише вузькою протокою («План верхнего Хортицкого острова...», 1738 [43], «План дачи колонии Хортица...», 1867) [44];

2) оточений мілинами, які з'єднують його з правим берегом («Атлас реки Днепра...», 1784) [45];

3) є продовженням правого берега та одночасно лівим мисом устя р. Верхня Хортиця («Подробные планы участка реки Днепра...», 1886 [46; 47]; «Сокращенные планы участка Днепра...», 1886) [48];

4) збільшує свою площу за рахунок правого берега, що відомо також як урочище Хортицький Степок. З заходу його омиває Старий Дніпро, з

південного заходу р. Верхня Хортиця, а з північного сходу знаходиться яр, що час від часу затоплюється. З північної частини цього новоствореного острова проглядається русло Дніпра в напрямку Кічкаської переправи («План острова Хортицы...», 1874) [49].

Характерні риси козацької тактики на Кічкаській переправі прояснює група карт XIX – XX ст., які уточнюють писемні відомості XVI–XVII ст. [50–52] (Рис. 4, 5). Карти з подробицями фіксують місцевість та акваторію р. Дніпро до її руйнації внаслідок зведення гідротехнічних споруд.

Розташування фортифікаційних споруд, ровів та валів Д. Вишневецького на Малій Хортиці фіксує карта, складена до зведення тут Запорозької верфі (~1736). Це єдині відомі зображення контурів «Замку Вишневецького» на Малій Хортиці і схема козацьких фортифікаційних споруд XVI ст. («Прежде бывшей ретраншемент») (Рис. 3) [53].

Третю видову підгрупу складають речові джерела, виявлені внаслідок археологічних досліджень островів Мала Хортиця та Хортиця.

Сліди укріплень Д. Вишневецького та подій навколо Малої Хортиці – це рештки обвуглених дерев'яних конструкцій, збудованих на місці кам'яної фортеці доби бронзи у верхній частині острова, деталі холодної і вогнепальної зброї, наконики стріл, господарське знаряддя, побутові речі, литовський гріш 1529 р. [54–56].

Смуга знахідок XVI ст. мала продовження на річковому дні і тягнулася від Малої Хортиці до правого берега, де також ймовірно існували козацькі споруди [57].

Турецький корабельний якір XV–XVI ст., піднятий з річкового дна вище острова, ймовірно належав галері з флотилії, що підтримувала військо кримського хана під час осади Малої Хортиці 1557 р. [58, с. 197].

Залишки валів та сліди згорілих дерев'яних укріплень, а також знахідки господарчого призначення в південній частині острова Хортиця пов'язані із

середньовічним поселення «Протовче», яке, на думку Г.І. Шаповалова та В.І. Іллінського, продовжувало існувати до XV ст. В цей час воно вже складалося з городища та передмістя, а його довжина з півдня на північ сягала 400 м і мінімум 200 м зі сходу на захід. Ймовірно це був один з форпостів воєнізованого населення степового порубіжжя [59].

Співставлення наведених джерел двох тематичних груп виявляє їх змістові внутрішні та міжгрупові інформаційні зв'язки, а саме:

1. В 10–20-х рр. XVI ст. «черкаси» уявляли з себе спільноту з ознаками організації, адже мали конкретну територію свого розселення та свого очільника – Остафія Дашковича, як повідомляє С. Герберштейн. До 30-х років органом управління козацтва є загальна рада, яка обирає старшину та розподіляє здобич, про що пише Й.-Х. Енгель про козаків О. Дашковича. З кінця 40-х років 400 козаків-ветеранів О. Дашковича складають основу війська Д. Вишневецького, як про це повідомляють офіційні епістолярії, і, отже, вказана традиція козацького самоврядування через своїх носіїв знаходить продовження. Козацькі ради відбувалися, зокрема, на Хортиці після походу на Кавказ у к. 50-х рр., як про це свідчить дума «Розмова Дніпра з Дунаєм». Хортиця як місце давньої Січі, а козацька рада як орган управління козацьким товариством відомі з твору С.І. Мишецького. Січі, в тому числі і Хортицьку, історіографічні джерела XVIII ст. позиціонують як центри, пов'язані з селами Подніпров'я, як пише Г. Міллер, а також як місце «зібрання» козаків за словами О. Рігельмана.

Ці дані підтверджують слушність схожих висновків, зроблених з різних ідеологічних позицій, щодо рівня самоорганізації козацтва як умови виникнення Січі: В.Б. Антонович писав про «запорозьку громаду» 30-х рр. [60, с. 12–25], а В.О. Голобуцький про «козацьку організацію» «до 40-х рр.» XVI ст. [61, с. 65].

2. Січ як військовий центр постає внаслідок агресії з півдня, про що прямо вказує «Короткий опис Малоросії». Її виникнення автор датує 1516 роком. Хортиця як козацька військова база поблизу переправи фіксується ранньомодерною польською історіографією XVI ст. До 30-х років козаки, за даними Й.-Х. Енгеля, утворили «січі» (Setschen) на островах нижнього Дніпра. З них саме Хортиця обрана О. Дашковичем для збору козацьких загонів, «щоб перекрити татарам тамтешню найкращу переправу». Г. Боплан вказував на Кічкаську переправу як найкращу разом із Таванською, а Ш. Старовольський писав, що козаки О. Дашковича прибували до місця збору на чолі зі своїми ватажками. Пізніше козаки Д. Вишневецького також концентрували зусилля на захисті переправи.

Значення району Хортиці підкреслює місцевість Кохане. С. Сарницький пише, що вона розташована на переправі «неподалік від Хортиці» «перед входом до порогів», де були позиції низових козаків. Локалізувати це місце дозволяють дані оповідних, історіографічних та картографічних джерел. Їх співставлення свідчить про наступне:

Переправа могла розпочинатися у балці Кічкаський на лівому березі [50] (Рис. 4, *п. 1*). Як свідчить Боплан, татарський воїн роздягався, прив'язував до коня невеликий пліт з одежею та зброєю та плив поруч із конем, керуючи ним у бурхливій воді, яка розтягує вояків більш ніж на пів л'є (~ 2,2 км). Ця відстань співпадає з дистанцією від початкового пункту переправи на лівому березі до початку низької ділянки правого берега (Рис. 4, *п. 2*). Вона тягнулася вздовж води та завершувалася у підніжжя скелі (Рис. 4, *п. 3*). Це неіснуюча вже скеля Кохання (Рис. 5), від якої могла отримати свою назву і вся місцевість, згадувана С. Сарницьким. Тут татари виходять з води і практично в небоєздатному стані можуть бути атаковані козаками. Загалом ця ділянка правого берега поблизу переправи – місце позицій козаків, що відображає карта 1674 р. (Рис. 2). Основна ж їх база мала знаходитися на найближчих островах – Хортиці або

Малій Хортиці. Укріплення Д. Вишневецького на Малій Хортиці виявлені археологічно та зафіксовані на карті 1736 р. (Рис. 3). Виявлене в південній частині Великої Хортиці поселення «Протовче» датоване X–XIV ст., проте існують підстави вважати, що воно існувало й пізніше. Поки археологічно досліджено ~ 1 % території острова.

Розташування острова поблизу зручної Кічкаської переправи визначає його військове значення й після відступу Д. Вишневецького, що фіксують джерела щонайменше до другої половини XVII ст. Ймовірно через таке розташування М.Г. Устрялов в 1832 р. визначив існування Хортицької Січі впродовж чималого періоду – від початку XVI ст. до 1620 р. та пізніше (з перервами) [32, с. 150–151].

Наведене дозволяє зробити наступні висновки:

1. Виявлені джерела у своєму видовому та тематичному розмаїтті синтезуються у джерельний комплекс питання Хортицької Січі, адже утворюють єдиний інформаційний простір, системні елементи котрого доповнюють одне одного. Співставлення змісту окремих джерел комплексу дозволяє встановити певні зв'язки між ними на структурно-видовому рівні в спільних часових межах, а також у їх генетичній тематичній послідовності.

2. Наведене свідчить на користь того, що в районі острова Хортиця (Велика та мала Хортиці), на відміну від інших подніпровських островів з укріпленими поселеннями, виник козацький об'єкт нового типу – Запорозька Січ. Його завданням був захист вже не окремих промислових угідь, а всієї української території, якій загрожували ворожі набіги. Джерельні дані дозволяють локалізувати Хортицьку Січ 30–50-ми рр. XVI ст. з перервами. Особливістю раннього періоду Січі було її становлення внаслідок зусиль запорозького козацтва та Литовської держави в особі старост прикордонних міст як союзників в протидії агресії Османської імперії та Кримського ханства.

Відповідно традиції козацького самоврядування розвивалися в цей час у взаємодії із нормами офіційного права.

3. Джерельний комплекс Хортицької Січі не позбавлений певної фрагментації. Це актуалізує питання подальших архівних досліджень, зокрема щодо особливостей самоврядності раннього козацтва, археологічних досліджень островів Хортиця, Мала Хортиця та прилеглої акваторії Дніпра. Хортицька Січ має розглядатися як період набуття козацтвом необхідного історичного досвіду та суспільної ваги, аби на цій підставі через кілька десятиліть висунути претензії щодо юридичного закріплення прав козацького суспільного стану та розпочати за це збройну боротьбу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Evarnytskyi D.Y. Chyslo y poriadok zaporozhskykh sechei. *Kyevskaia staryna*. 1884. T. IV. S. 589–608.
2. Evarnytskyi D.Y. Ystoryia zaporozhskykh kazakov: v 3 t. S-Peterburh: Typohrafiia Y.N. Skorokhodova, 1892. T. 1. 533 s.
3. Kamanyin Y.K. voprosu o kozachestve do Bohdana Khmelnytskoho. Kyev: Typ. H.T. Korchak-Novytskoho. 1894. 94 s.
4. Padalka L.V. Po voprosu o sushchestvovanny Zaporozhskoi Sechy v pervie vremena zaporozhskoho kazachestva. *Kyevskaia staryna*. 1894. T. XLV. Mai. S. 258–276.
5. Padalka L.V. Po voprosu o sushchestvovanny Zaporozhskoi Sechy v pervie vremena zaporozhskoho kazachestva (Okonchanye). *Kyevskaia staryna*. 1894. T. XLV. S. 439–461
6. Mytsyk Yu. Kordony i zemli viiska Zaporizkoho (XV – seredyna XVII st.). *Mahisterium*. Kyiv, 2001. Vyp. 7. S. 4–7.
7. Yakovenko N. Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. Kyiv : Heneza, 1997. 380 s.

8. Hurbyk A. Problema vynyknennia Zaporozkoï Sichi v pratsiakh O.M. Apanovych. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraïni*. K., 2011. Vyp. 21. S. 103–122.
9. Smolii V.A., Stepankov V.S. Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.). Kyiv: Vydavnychii Dim «Alternatyvy», 1999. 352 s.
10. Shcherbak V. O. Rol Zaporozkoi Sichi u formuvanni kozatstva na Ukraini. *Problemy istorii zaporozkoho kozatstva v suchasniï istorychnii nausti ta muzeinii praktytsi*: materialy pershoi resp. nauk.-prakt. konf., m. Zaporizhzhia, 18–20 sich. 1990 r. Dnipropetrovsk, 1990. S. 94–97.
11. Kun T. Struktura naukovykh revoliutsii / per. O. Vasylieva. Port-Royal, 2001. 226 s.
12. Shcherbak V.O. Ukrainske kozatstvo: formuvannia sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV – seredyna XVII st. K.: Vydavnychiy dim «KM Academia», 2000. 300 s.: il.
13. Akti, otnosiashchyesia k ystoryy Yuzhnoi y Zapadnoi Rossyy, sobrannie y yzdannie arkheohrafycheskoiu komysseyeu. SanktPeterburh : Typohrafyia Eduarda Pratsa, 1865. T. 2: 1599–1637. 272 s.
14. Elementa ad fontium editiones: 76 vol. / Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1976. Vol. 38: Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia. P. 8 (a. 1548 – 1549) / ed. C. Lanckorońska. XII, 203, VI s.
15. Elementa ad fontium editiones: 76 vol. / Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1976. Vol. 39: Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia. P. 9 (a. 1550–1553) / ed. C. Lanckorońska. VIII, 221, IV s.
16. Herbershtein S. Zapysky o Moskovyi / pod red. V.L. Yanyna; per. s nem. A.Y. Maleyna y A.V. Nazarenko; vstup. statia A.L. Khoroshkevych. M.: Yzd-vo MHU, 1988. 430 s.
17. Rozмова Dnipra z Dunaiem. Narodni dumy, pisni, balady / upor. V.V. Yaremenko. Kyiv: Molod, 1970. S. 67–68.

18. Mishetskyi S.Y. Ystoryia o kazakakh zaporozhskykh. Odessa: Horodskaia typohrafiia, 1851. 92 s. II. Yl.
19. Starovolski S. Sarmatiae bellatores. Coloniae Agrippinae, Anno M.DC.XXXI. 243 p.
20. Enhel Y.-Kh. Istoriiia Ukrainy ta ukrainskykh kozakiv / za zah. red. V.V. Kravchenka; uporiad. T.O. Chuhuia. Kharkiv: Fakt, 2014. 640 s.
21. Istorycheskye sochyneniia o Malorossyi y malorossyianakh H.F. Myllera, bivsheho ystoryohrafa rossyiskoho, opysaniia na russkom y nemetskom yazikakh y khraniashchiesia v Moskovskom glavnom arkhyve Mynysterstva inostrannikh del. Moskva: V Unyversytetskoi typohrafiy, 1847. 92 s. VI. il.
22. Sherer Zh.-B. Litopys Malorosii abo istoriia kozakiv – zaporozhtsiv ta kozakiv Ukrainy, abo Malorosii. Kyiv, 1994. 311 s.
23. Ryhelman A. Letopysnoe povestvovanye o Maloi Rossyy. Moskva : V Unyversytetskoi typohrafiy, 1847.
24. Malinowski M. Stanisława Łaskiego, wojewody sieradzkiego prace naukowe i dyplomatyczne. Wilno, 1864.
25. Hrushevskyi M. S. Istoriiia Ukrainy-Rusy : v X t. Kyiv : Naukova dumka, 1995. T. VII : Kozatski chasy – do roku 1625. X, 624, [4] s.
26. Vyrskyi D. Korolivske nadannia na Khortytsiu kniaziiu Yaremi Vyshnevetskomu 1648 r. Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk. Vyp. 13/14. S. 467–474.
27. Darowizna Wielmoznemu Jeremiaszowi Korybutowi X[ią]ciu na Wisniowcu Woiewodzie Ruskiemu y Potomkom na Dobra Chertyce Wyspe na Dnieprze w W[oiewo] dztwie Kiiowskim leżące prawem lennem). *AGAD* (Archiwum Główne Akt Dawnych w Waryawie). Zbiór Dokumentów Pergaminowych. Sygn. 8916.

28. Yavornytskyi D. Tvory: v 20 t. / K. – Zaporizhzhia: Tandem-U, 2008. T. 3, kn. 1: Dzherela po istorii zaporozkykh kozakiv / red. kol. P. Sokhan (hol. red.), A. Boyko, V. Milchev ta in. 491 s.
29. Putevie zapysky Erykha Lassoti, otpravlenim rymskym ymperatorom Rudolfom II k zaporozhtsam v 1594 h. SPb.: Typohrafiya P.P. Merkuleva, 1873. 95 s.
30. Pekalid S. Pro Ostrozku viinu pid Piatkoiu proty nyzovykh. *Ukrainska poeziia XVI stolittia* / redkol.: O.Ye. Zasenka ta in., uporiad., vstup. st. ta prymit. V.V. Yaremenka. Kyiv: Rad. pysmennyk, 1987. S. 196–242.
31. Dnevnyk Bohuslava Mashkevycha (1643–1649). *Memuari, otnosiashchyesia k ystoryi Yuzhnoi Rusy*. Kyev, 1896. Vip. II: pervaia polovyna XVII st. S. 406–438.
32. Opysanye Ukraini. Sochynenye Boplana. Sanktpeterburh: V Typohrafiy Karla Krayia, 1832. 178 s. XIX. 5 s.
33. Knyha stepennaia tsarskoho rodoslovyia. Polnoe sobranie russkykh letopyssei. S.Peterburh: Typohrafiia M.A. Aleksandrova, 1913. T. 21. Vtoraia polovyna. S. 344–708.
34. Hvanini O. Khronika yevropeiskoi Sarmatii / vidp. red. V.A. Smolii; uporiadk. ta per. z polskoi o. Yu. Mytsyka. Kyiv: Kyievo-mohylianska akademiia, 2007. 1006 s.
35. Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. T. III : Ksiega VI. wraz z kontynuacia.
36. Sarnicius S. Descriptio veteris et novae Poloniae. 1585.
37. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. Kraków : Biblioteka Polska, 1858. 964 s. CLXII.
38. Kratkoe opysanye Malorossyy. Letopys Samovydtisa po novootkritim spyskam / red. O.Y. Levytskyi. Kyev: Typohrafiya K.N. Mylevskoho, 1878. S. 211–319.

39. Karta Dnipra. («Tochnyi opys Velykoho Kniazivstva Lytovskoho kniazia Mykolaia Kryshstofa Radzivila»). 1613. Fondy NZ «Khortytsia» (Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia»).

40. Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina : cum adjacentibus provinciis. 1648. Kopiiia. Fondy NZ «Khortytsia» (Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia»).

41. Typus generalis Ukrainæ : sive Palatinatum Podoliæ, Kioviensis et Braczlaviensis terras nova delineatione exhibens. 1705. Kopiiia. Fondy NZ «Khortytsia» (Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia»).

42. La Russie Noire ou Polonaise : qui comprend les provinces de la Russie Noire de Volhynie et de Podolie divisées en leurs palatinats : vulgairement connües sous le nom d'Vkraine ou Pays de Cosaques. 1674. Kopiiia. Fondy NZ «Khortytsia» (Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia»).

43. «Plan verkhneho Khortytskoho ostrova, na ktorom zalozhen retranshement ko admyralteystvu dlia stroenya sudov nazvannoy Zaporozhskaia verf». RDA VMF (Rosiysky Derzhavniy arkhiv Viyskovo-Morskoho flotu). F. 3. Op. 27. Spr. 1286. 1 ark.

44. Plan dachy kolonyy Khortytsi [...] Ekaterynoslavskoi Hubernyy y Uezda, Khortytskoho mennonytskoho okruha. Bahatokolirnyi rukopys. 1867. DAZO (Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti). F. 264. Spr. 92. 1 ark.

45. Atlas reky Dnepr, sochynennii s akkuratnoi opysy 1784 hoda po ymennomu Eia Ymperatorskoho Velychestva ukazu, ot vershyni ee vnyz po techenyiu do vpadenia v Lyman s prysoedynenyem eho y do Chernoho moria. 1784. Kopiiia. Fondy NZ «Khortytsia» (Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia»).

46. Podrobnie plani uchastka reky Dnepra ot Ekaterynoslava do Aleksandrovska v masshtabe 100 saz. v 0,01 saz., po yssledovanyiam Dneprovskoi opysnoi partyy, proyzvedennim v 1880 y 1881 hh. Sostavleno pod rukovodstvom polkovnyka Polykarpova. Statystycheskyi otdel Mynysterstva putei soobshcheniya.

S.-Peterburh, 1886. 19 l. Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho. Sektor kartohrafichnykh vydan. Inv. № 3672 S 1025. Lyst 17.

47. Podrobnie plani uchastka reky Dnepra ot Aleksandrovska do Lymana. Sostavleno po yssledovanyiam Dneprovskoi opysnoi partyy, proyzvedennim v 1881 hodu pod rukovodstvom Polkovnyka Polykarpova. Masshtab 200 saz. v 0,01 saz. Yzdanye Mynysterstva putei soobshcheniya. Sankt-Peterburh: Kartohrafycheskoe zavedenye A. Ylyna, 1886. 23 lysta. Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho. Sektor kartohrafichnykh vydan. Inv. № 7782 S 1026. Lyst 1.

48. Sokrashchennie plani uchastka reky Dnepra ot Ekaterynoslava do Aleksandrovska v masshtabe 1 versta v 0,01 saz., po yssledovanyiam Dneprovskoi opysnoi partyy, proyzvedennim v 1880 y 1881 hh. Sostavleno pod rukovodstvom polkovnyka Polykarpova. Statystycheskyi otdel Mynysterstva putei soobshcheniya. S.-Peterburh, 1886. 3 l. Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho. Sektor kartohrafichnykh vydan. Inv. № 3670 S 1025 a. Lyst III.

49. Plan ostrova Khortytsi, s pokazanyem mestnosti okruzhaiushchyi onii. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoryy y drevnostei*. 1874. T. 9. Tab. XVI.

50. Atlas chasty reky Dnepra ot h. Kremenchuha do Lymana. Yzdanye Hlavnoho upravleniya Putei Soobshcheniya y Publychnikh Zdanyi po yziskanyiam, proyzvedennim Ynzheneryamy Korpusa Putei Soobshcheniya v 1846 y 1859 h. Masshtab 200 sazheney v diuime. SPb, 1863. Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho. Sektor kartohrafichnykh vydan. Inv. № 16976; Podrobnie plani uchastka reky Dnepra ot Ekaterynoslava do Aleksandrovska... Lyst 16.

51. Plan porozhystoi chasty r. Dnepra, sostavlennii po dannim detalnikh semok 1917 – 18 – 19 – 22 – 24 hh. Aleksandrov Y.H. Dneprostoi. Proekt. M., 1929. T. I. Prylozheniya.

52. Plan Zaporozhskoho uzla sooruzhenyi. Bovyn V., Pashevskiy L. Rezultati opitov po yzucheniyu uslovyi podkhoda k shliuzu v nyzhnem befe. Dneprostoi.

Biulleten hosudarstvennoho dneprovskoho stroytelstva. Moskva, 1928. № 4. S. 44–45.

53. Plan ostrova Vishnykh Khortyts. Rosiyskyi derzhavnyi arkhiv viyskovo-morskoho flotu (RDA VMF). F. 3. Op. 27. No 1286.

54. Kozlovskiy A. Rezultaty doslidzhen ostannikh rokiv na ostrovi Bayda. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoy dobi v Ukraini: Zb. nauk. statey. K., 1998. Vyp. 7. S. 106 – 112.*

55. Pustovalov S.Zh. Mnogosloinoe horodyshe na o. Malaia Khortytsa (Baida). *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho universytetu. 1998. № 4. S. 162–188.*

56. Pustovalov S. Zahalnyi ohliad ta perspektyvy rozkopok na o. Bayda (Mala Khortytsia). *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoï doby v Ukraini: Zb. nauk. stateh. K., 1998. Vyp. 7. S. 112–115.*

57. Nefedov V.V. Hydroarkheolohycheskye pamiatnyky vremen D. Vyshnevetskoho. *Zaporozke kozatstvo v pamiatkakh istorii ta kultury. Zaporizhzhia, 1997. S. 124–132.*

58. Shapovalov H.I. Pro mistseznakhodzhennia o. Maloi Khortytsi. Problemy istorii zaporozkoho kozatstva v suchasniï istorychniï nautsi ta muzeiniï praktytsi. Materialy pershoi respublikanskoï naukovo-praktychnoi konferentsii (Zaporizhzhia, 18–19 sichnia 1990 r.). Dnipropetrovsk, 1990. S. 194–197.

59. Shapovalov H.I., Illinskyi V.I. Serednovichni maisterni peredmistia poselennia «Protovche» na ostrovi «Khortytsia»: pidsumky doslidzhennia. Naukovi studii: Zbirnyk naukovykh prats. Istoryko–kraieznavchyi muzei m. Vynnyky, Instytut arkheolohii Zheshivskoho universytetu. Vyp. 8. Davni maisterni ta vyrobnytstvo u Vislo–Dniprovskomu rehioni. Vynnyky–Zheshiv–Lviv: Vyd–vo «Apriori», 2015. Vyp. 8. S. 346–374.

60. Ystoryia malorusskoho kozachestva: lektsyy prof. un-ta sv. Vladymyra V.B. Antonovycha. Kyiv : Litohr. Korchak-Novitskoho, 1882. 168 s.

61. Holobutskiy V.A. Zaporozhskoe kazachestvo. Kyev : Hosudarstvennoe yzdatelstvo polytycheskoi lyteraturi USSR, 1957. 462 s.

Рис. 1 Карта Великого Князівства Литовського (1613).

Рис. 2 Фрагмент карти Вільяма Сансона (1674 р.).

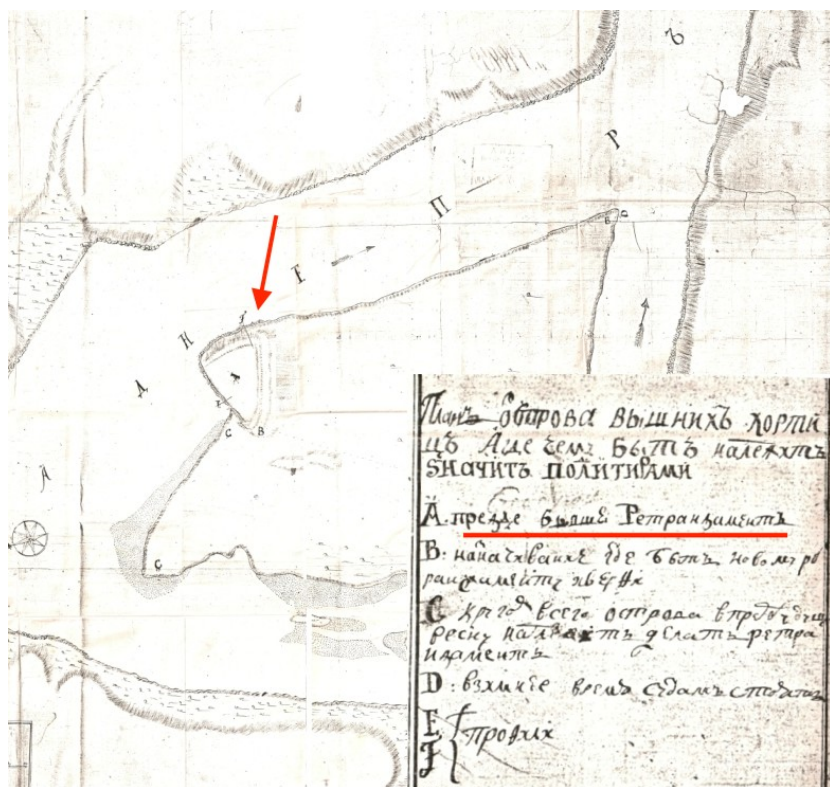

Рис. 3 Фрагмент карти 1736 р. «Прежде бывшей ретраншемент».

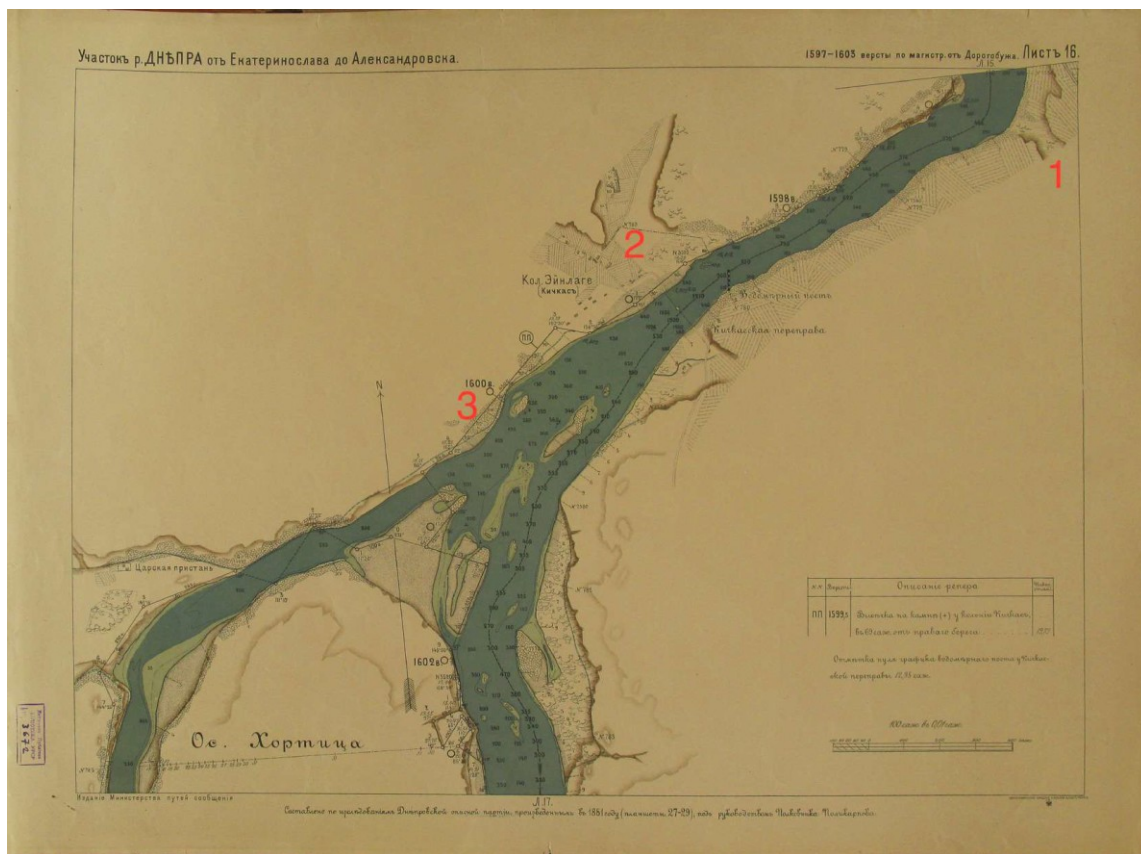

Рис. 4. Карта «р. Дніпро від Катеринослава до Олександрівська». ХІХ ст.

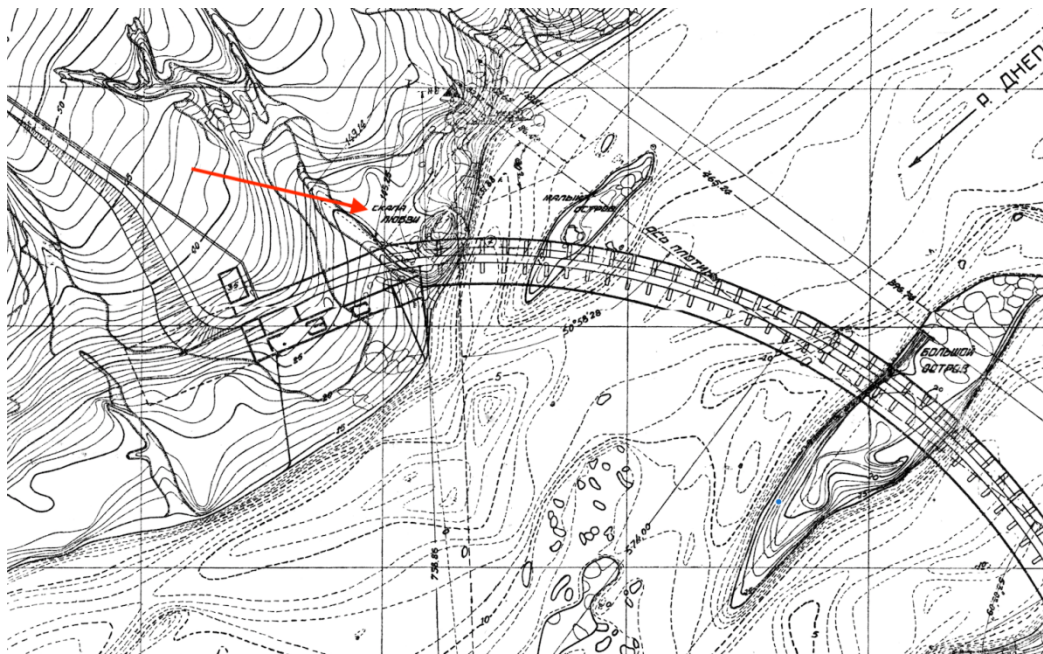

Рис. 5 Карта-схема з зображенням Скелі Коханья.